

ANAYASA'DA SOSYAL HAKLAR: ALANI VE SINIRLARI ¹

İbrahim Ö. Kaboğlu
Marmara Üniversitesi

GİRİŞ: KONUNUN ÇERÇEVESİ

“Anayasa’da sosyal haklar” ın çerçevesini “yürürlükteki Anayasa” çizmektedir. Kuşkusuz 1982 Anayasası, 1987’den 2010’a kadar geçirdiği değişikliklerle günümüzdeki durumu kapsamına alır. Bununla birlikte, “yürürlük” kaydı, 1961’in artık tamamen tarihsel bir metin olarak kaldığı anlamına gelmemektedir. Şu nedenle: Türkiye’de anayasal gelişmeler haritasında 1961 Anayasasında 1924’ten “kopma” denebilecek en büyük yenilik, “sosyal haklar” bakımından kendini göstermektedir. Üç düzlemde:

- Sosyal haklar, “insan haysiyeti” temelinde en geniş biçimde düzenlenmiştir: “İktisadi ve sosyal hayat, adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacıyla düzenlenir” (m. 41/I), “...çalışanların insanca yaşaması...” (m. 42), “...insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi...” (m. 45).

- Sosyal devlet, Cumhuriyet’in niteliği olarak tescil edilmiştir: “Türkiye Cumhuriyeti,....sosyal bir hukuk devletidir” (m. 2).

- Devlete hakları gerçekleştirme konusunda “normatif yükümlülük” verilmiştir: “Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar” (m. 10/II).²

1982 Anayasası, 12 Eylül 1980 askeri darbesinin “toplumu yeniden inşa” tasarımıyla yazıldığı için,³ bundan “sosyal haklar” da nasibini aldı.

¹ Bu bildiri metni, yürürlükteki Anayasa’nın sosyal haklar yönünden görünümünü genel çizgileriyle ortaya koymakla yetinmektedir.

² Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunda ve 1961 Anayasasında sosyal haklar üzerine, bugün de güncelliğini koruyan önemli bir yapıt için bkz.: Tanör, 1978.

³ Prof. Mesut Gülmez’e göre, “1982 Anayasası, her şeyden önce 24 Ocak Anayasasıdır; kabul edilmesinden 3 yıl kadar önce 24 Ocak 1980’de uygulamaya konulan ekonomik programın gereksinim duyduğu hukuksal güvenceleri sağlayan bir belgedir...” (Gülmez, 2001: 146).

- Sosyal haklar alanı farklılaştırıldı: “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” başlıklı bölümle (m. 41-65), 1961 Anayasası sistematığı sürdürülmekle birlikte, düzenleme ve yazım tarzı olarak sosyal haklar, İnsan hakları yaklaşımıyla değil, daha çok program hükümler şeklinde düzenlendi. Buna, m. 57 örnek gösterilebilir: “Konut hakkı”, madde başlığı, ama metin bu kavrama yabancı.

- Devletin normatif yükümlülüğü gevşetildi: 1961 Anayasası m. 10 yerine, “Devletin temel amaç ve görevleri” ne özgülenen m.5’in ikinci kısmı, devlet için sadece yönlendirici nitelik taşımaktadır (....).

- Anayasal hak ve özgürlüklerin güvenceleri azaltıldı: genel olarak azaltılan anayasal güvenceler, sosyal haklar alanını diğerlerinden daha çok etkilemiş bulunuyor.

Anayasa değişiklikleri, doğrudan ve dolaylı olarak sosyal haklar üzerinde etkili oldu: 1995 değişiklikleri, -olumlu anlamda- bunların başında gelmektedir; 1999 değişikliklerinin etkisi ise, olumsuz hanede yer alır (....). 2001 değişiklikleri, dolaylı ama olumlu etki yaratabilecek nitelik taşımaktadır. 2004 değişiklikleri de aynı şekilde, dolaylı ama sosyal hakların uluslararasılaşması sonucunu sağlayan bir düzenlemeyi yansıtır. 2010 değişiklikleri ise, doğrudan sosyal hakları da kapsamına almakla birlikte, tartışmaların merkezinde yer almış bulunmaktadır.

Bu değişiklikler, bütün olarak, anayasal düzlemde iki tür sonuç doğurmuştur:

- 1982 Anayasası’nı, geçirdiği değişiklikler ışığında yeniden değerlendirmek ve yorumlamak gerekir.

- 1961 Anayasasının pozitif hukuk bakımından devam eden öğelerini gözönüne almak gerekir: bir kez, Anayasa Mahkemesi (AYM) kararlarının süreklilik taşıyan öğeleri, 1961’in etki ve devamlılığını saptamak bakımından önemli. Sonra, örneğin, 2001’de “hakkın özü” ölçütünün yeniden Anayasal güvenceler arasına alınmasıyla, AYM’nin 1961 Anayasası döneminde “hakkın özü” ölçütünü sosyal haklar açısından yorum şekli, günümüz pozitif anayasa hukuku bakımından da geçerli olacaktır.

I. SOSYAL HAKLAR ALANI

Sosyal hakların ilki, çalışma hakkı ve özgürlüğüdür; ikincisi, sosyal güvenlik hakkıdır. Bunlar doğrudan doğruya kişinin yaşamını sürdürebilmesi için vazgeçilmez haklardır. Toplu sosyal haklar (sendika özgürlüğü, grev hakkı gibi) ise, çalışma ve sosyal güvenlik haklarının “aracı” hakları ya da güvenceleridir ⁴.

1. Çalışma Hakkı

“Çalışma herkesin hakkı ve ödevidir” (1982 Any., m. 49/1). Devlet, “işsizliği önlemeye elverişli bir ortam yaratmak için gerekli tedbirleri alır” (f. 2)

⁴ Bu başlığın yazılmasında şu makalenin ilgili başlığı esas alındı (Kaboğlu, 2001: 112-121). Burada belli başlılarına değinilen sosyal haklar üzerine daha ayrıntılı açıklamalar için bkz.: (Bulut, 2009: 131-281). Sosyal haklar üzerine AYM kararlarının sistematik bir biçimde irdelenmesi konusunda bkz.: (Balkır, 2009: 231 vd).

1961 Anayasası ise devletin ödevini, “işsizliği önleyici tedbirleri alır” (m. 42/2) hükmüyle daha doğrudan, hatta bir direktif olarak öngörmekte idi.

Anayasal ilke olarak konan “çalışma hakkı”, herkesin çalışma ödevi ve bir işi elde etmeye hakkı olduğunu ifade eder. Daha önce ele alınan hak ve özgürlüklerden ayrılan önemli bir özelliği, bu hakkın kullanımının, hak öznesinin dışında oluşan etmenlere bağlı oluşudur. Kişi bu özgürlüğünden ancak iş ve çalışma olanağı mevcutsa yararlanabilir.

Çalışma ortamını yaratma ödevi ise, Anayasa tarafından devlete verilmiştir. Devletin yapma biçimindeki bu olumlu görevi, “işsizliği önleme”de ifadesini bulmaktadır. Bu konuda, Anayasa Mahkemesi, devletin yükümlülüğünü, madde gerekçesinden hareketle hatırlatmakla birlikte, devletin olumlu yükümlülüğünü sosyal devlet anlayışı açısından yorumdan kaçınmaktadır⁵.

İşsizliğin önlenmesi, İH bakımından belirleyici olumlu bir yükümlülüktür. “İşsizlik”, hak ve özgürlükleri göreceli, hatta anlamsız kılacağından, çalışma hakkının özgürlüğe dönüştürülmesi önem taşır. Bu bakımdan önemli bir sorun, bireyin devleti iş alanı yaratmaya zorlayıp zorlayamayacağıdır. Sosyal hakkın dava edilebilirliği konusunda AYM, biraz önce alıntı yapılan kararına göre, hak öznesi lehine değil, devlet yükümlülükleri bakımından daha çekingen (hatta sekte) bir yaklaşım sergilemektedir:

*“Anayasa’nın 49. maddesine göre, çalışma, herkesin hakkı ve ödevidir. Devlete karşı ileri sürülecek bu hak, bireylere zorlama yetkisi ve yaptırımı vermemiştir. Devlet, olanakları ölçüsünde, yeterli örgütler kurarak iş bulmayı kolaylaştırıp sağlamak için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. Devletin herkese iş verme, herkesi işe yerleştirme zorunluluğu bulunmamaktadır. İşsizliği önlemek amacıyla yapacağı çalışmalarla Devlet, öncelikle kamu sektöründe iş vermek yolunu izleyecek, bu nedenle de yasal düzenlemeler yapacaktır.”*⁶

Gerçi Anayasa, devletin sosyal ve ekonomik alandaki görevlerini, “ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek, kaynakların yeterliliği” ölçüsüne bağlamaktadır (m. 65). Bu esnek ve kaypak düzenlemenin, devletin çalışma alanı yaratıcı politika ve uygulamalardan kaçınmasına haklı bir gerekçe oluşturup oluşturmadığı tartışılabilir. Buna rağmen, Anayasa Mahkemesi’nin bu konuda hayli “devletçi” bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.⁷ Fakat, 2001’de, “sosyal haklar” lehine değiştirilen m. 65’in yorumuna ilişkin kararların da değişmesi beklenirdi. Önce, “ne değişti?” sorusuna yanıt verelim. “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” Görüldüğü üzere, “eko-

⁵ Bkz.: AYMK, 07.11.1989, E. 1989/6, K.1989/42: “Devlet, çalışanların yaşam düzeyini yükseltmek, çalışma yaşamını geliştirmek için çalışanları korumak, çalışmayı desteklemekle yükümlüdür... Çalışmak başlıbaşına ahlaki bir vazifedir;...”

⁶ AYMK., 19.12.1989, E. 1989/14, K. 1989/49.

⁷ “Anayasa Mahkemesi’nin çeşitli kararlarına vurgulandığı gibi, sağlık hizmetlerinin devletçe saptanan bir bedelinin olması, bu hizmetlerin Anayasa’nın öngördüğü düzeyde yerine getirilmesi için zorunludur.... Devlete verilen görevin Anayasa’nın 65. maddesinde belirtilen mali kaynakların yeterliliği ölçüsü ile sınırlı olduğu kuşkusuzdur...” (AYMK, 3.4.2007, E. 2005/52, K. 2007/35).

nomik istikrar”, sosyal haklara göre öncelik taşımayacak, sosyal alanlar, ekonomik politikaların seçeneğini oluşturabilecektir. Sosyal haklar lehine sağlanan bu anayasal gelişmenin Anayasa Mahkemesi kararına yansıtıldığını söylemek kolay değildir

Çalışma hakkı, nasıl olursa olsun bir işe sahip olmakla sınırlı değildir. Çalışma ortam ve koşulları bu hakkı tamamlar: İş güvenliği hakkı, işyerlerinin çalışma ve sağlık koşullarına uygun olmasını isteme hakkı, çalışma sürelerinin uygun ölçülerde tutulmasını isteme hakkı, çalışan çocuk, kadın ya da gençlerin özel olarak korunmasıyla ilgili haklar, adil ücret hakkı, ücretli tatil, dinlenme hakkı, boş zaman bulabilme hakkı; yaşına, gücüne, cinsiyetine uygun işlerde çalıştırılmayı isteme hakkı; sosyal güvenlik hakkı; eşit işe eşit ücret hakkı.

Anayasa’ya göre;

“Dinlenmek, çalışanların hakkıdır. Ücretli hafta ve bayram tatili ile ücretli yıllık izin hakları ve şartları kanunla düzenlenir” (m. 50/3, 4).

“Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır” (m. 55/2).

Dinlenme hakkı ve izin hakları, kesin olarak karşılanması gereken haklardan ise de, adaletli ücret hakkı için aynı görüşü öne sürmek güçtür; çünkü “asgari ücretin tesbiti”, “ülkenin ekonomik ve sosyal durumuna” bağlanmıştır (m. 55/son). Bu konuda açık ve tartışma götürmeyen gerçek, Türkiye’de asgari ücretin sembolik sayılarda kaldığıdır. Oysa, AYM’nin de belirttiği gibi, çalışma hakkı, devletin çalışanların yaşam düzeyini yükseltmesi yükümlülüğü ile de bağlantılıdır.⁸ Kuşkusuz bunun sağlanması makul bir ücret miktarının tespitiyle mümkündür.

İş güvenliği ile iş güvencesi kavramlarına gelince; Anayasa Mahkemesi, iş güvenliği ini “iş yerinde çalışanların işin yapılmasıyla ilgili olarak ortaya çıkan tehlikelerden bedensel ve ruhsal olarak zarar görmemeleri için alınması gerekli ruhsal, teknik ve tıbbi önlemleri almaya yönelik sistemli çalışmalar...” şeklinde tanımlamaktadır.⁹ İş güvencesi ise, çalışanın işine keyfi olarak son verilememesidir.

2. Sosyal Güvenlik Hakları

Sosyal güvenlik, toplumsal yaşamdan kaynaklanan riskler karşısında bireyleri korumayı hedef alır. Aslolan, ülke nüfusunun bütününe toplumsal güvenlik rejimi içine alabilmektir.¹⁰

⁸ “Anayasa’nın 49. maddesinde öngörülen çalışma hakkı, bir temel hak ve özgürlük olarak anayasal güvenceye bağlıdır. Devlet, çalışanların yaşam düzeyini yükseltmek, çalışma yaşamını geliştirmek için çalışanları korumak, çalışmayı desteklemekle yükümlüdür... Ağır vergi koşulları, kişileri, temel hak ve özgürlüklerden birini oluşturan çalışma hakkından yoksun (kılar)...” (bkz.: AYMK., 7.11.1989, E.1989/6, K.1989/42).

⁹ AYM’nin 2.5.1989 günlü, E. 1988/51, K. 1989/18 sayılı kararı için bkz.: **Resmi Gazete**, 4.1.1990-20392.

¹⁰ “... Anayasa’nın, Cumhuriyetin nitelikleri arasında yer verdiği sosyal hukuk devletinin dayanaklarından birini oluşturan sosyal güvenlik kavramının içerdiği temel esas ve ilkeleri uyarınca toplumda yoksul ve muhtaç insanlara Devlete yardım edilerek onlara insan onuruna yaraşır asgari yaşam düzeyi sağlanması, böylece, sosyal adaletin ve sosyal devlet ilkelerinin gerçekleşmesine elverişli ortamın yaratılması gerekirken itiraz ko-

“Herkes”e sosyal güvenlik hakkını tanıyan Anayasa¹¹, devlete, “bu güvenliği sağlayacak tedbirleri al(ma) ve teşkilatı kur(ma)” (m. 60) görevini vermektedir.¹² Bu nedenle 65. maddenin yorumu, sosyal güvenlik hakkı bakımından da önem taşımaktadır.¹³

Sosyal güvenlik hakkı, yalnızca çalışanlara özgülenen bir hak olmayıp, herkes bu hakkın öznesidir. Bununla birlikte, ülkemizde sosyal güvenlik kapsamına alınmamış çalışanların sayısı çok kabarıktır. Anayasa Mahkemesi’ne göre 60. madde hükmü, “*bireylere yaşlılık, hastalık, kaza, ölüm ve malullük gibi sosyal riskler karşısında asgari ölçüde bir yaşam düzeyi sağlamayı amaçlar.*” Yüksek Mahkeme, konuyu Anayasa’nın 2. maddesi bağlamında değerlendirerek, “*Sosyal hukuk devletinin dayanaklarından birini oluşturan sosyal güvenlik*

---

nusu madde ile bir grup sigortalının yaşam düzeylerinin ötekilere oranla çok farklı bir biçimde yükseltilmesi yoluna gidilmiştir.

(...). Sosyal sigortalının temeli ve kurduğu düzene göre, alt ve üst sınırlar içerisinde kalan tüm sigortalıların hukuki statü içinde bulunurlar. Sosyal güvenlikten amaç, sosyal riskler nedeniyle karşılaşılan zararın sosyal sigorta yoluyla, sistemin öngördüğü esaslara göre asgari ölçüde sağlamak olduğundan bu yolla, kaybedilen değer karşılanması beklenemez. Böyle bir borçlanma türü Sosyal Sigortalar Hukuku sistemimizde hizmetlerin borçlandırılması olarak adlandırılan sistemden tamamen farklı ve borçlanmanın temel ilkelerine ters düşen bir durum yaratmıştır” (AYMK., 26.10.1988, E. 1988/19, K. 1988/33).

¹¹ Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu bir kararında belli bir yaş aralığındaki sigortalıların tedavi masraflarının ödenmemesinin Anayasa’nın 56. maddesindeki devlete yüklenen “herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak” göreviyle bağdaşmadığını belirtmiştir (AYMK, 15.12.2006, E.2006/111, K.2006/112).

¹² Ayrıca bkz. 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu, m. 6, 1479 sayılı Bağ-Kur Kanunu, m. 24 (5510 sayılı Kanun, 506 ve 1479 sayılı Kanunların birçok hükmünü yürürlükten kaldırmıştır).

¹³ Anayasa Mahkemesi, sosyal güvenlik hakkının belirli bir süre ile sınırlandırılarak kullanılamaz duruma getirilmesini Anayasa’nın 60. maddesine aykırı buluyor: “... Anayasa’nın 65. maddesinde, devletin sosyal ve ekonomik alanlarda belirlenen görevlerini, ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek, mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getireceği öngörülmektedir. Böylece Anayasa’nın 60. maddesiyle bireyler tanınan sosyal güvenlik hakkının sağlanması için alınacak önlemler ve kurulacak teşkilat bakımından Devlet görevlendirilmekte, 65. madde ile de bu göreve kimi sınırlamalar getirilmektedir. Ancak 60. madde ile tanınan sosyal güvenlik hakkı, yine Anayasa’nın 17. maddesinde düzenlenen ‘yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma hakkı’ ile bağlantılıdır. Dolayısıyla Devlet ekonomik ve sosyal alandaki görevlerini yerine getirirken yapacağı düzenlemelerde ‘yaşama hakkı’ni ortadan kaldıran ya da kısıtlayan kuralları getiremeyecektir. Bu nedenle sağlık yardımlarının yataklı tedavi kurumlarında 6 ayı geçemeyeceğine ilişkin itiraz konusu kural, Anayasa’nın 65. maddesi kapsamında değerlendirilemez” (E. 1996/17, K. 1996/38 sayılı ve 16.10.1996 günlü karar. AYMKD, Sayı 33, Cilt I, s. 157).

Anayasa Mahkemesi, madde 65’i 2001 değişikliği ışığında önceki kararlarına göre sosyal hak lehine nüanslı yorumlamak yerine, benzer yorumu yeni kararlarında da sürdürdü: “(..)

Anayasa’nın 56. maddesinin üçüncü fıkrasında Devletin herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamakla yükümlü olduğu, son fıkrasında da sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabileceği öngörülürken, bu maddede Devlete verilen görevin Anayasa’nın 65. maddesinde belirlenen mali kaynakların yeterliliği ölçüsü ile sınırlı olduğu kuşkusuzdur. Diğer taraftan, sağlık yardımları için sigortalıdan katkı payı alınabileceği uluslararası sözleşmelerde de öngörülmüştür. Nitekim “Sosyal Güvenliğin Asgari Normlarına İlişkin” Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 102 sayılı Sözleşmesi’nin 10. maddesinde, sağlık yardımından faydalananlar veya bunların aile reislerinin, hastalık halinde yapılacak sağlık yardımı masraflarına iştirak ettirilebileceği, bunun ilgililiye ağır bir yük getirmeyecek

kavramının içerdiği temel esas ve ilkeleri uyarınca toplumda yoksul ve muhtaç insanlara devletçe yardım edilerek onlara insan onuruna yaraşır asgari bir yaşam düzeyi sağlamak” olduğu sonucuna varmaktadır.¹⁴

Sosyal güvenlik hakkı ile yeterli yaşam düzeyine sahip olma hakkı arasında fark var mı? ¹⁵ Varsa nedir? *Sosyal güvenlik*, temelini güvenlik (sigorta) ve dayanışma çifte kavramında bulur; yardım ve sosyal yardım, dayanışma fikrine dayanır; buna karşılık, yeterli bir yaşam düzeyine sahip olma hakkı, sadece dayanışma temeline değil, özellikle “onur hakkı”na dayanır (Lambert, 2000: 684).

Anayasa, sosyal güvenlik bakımından “özel olarak korunması gereken” kategorilere ilişkin düzenleme yapmaktadır:

“Devlet, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleriyle, malul ve gazileri korur ve toplumda kendilerine yaraşır bir hayat seviyesi sağlar” (m. 61/1),

Bu kategoriye, özürlüleri (f. 2), yaşlıları (f. 3) ve korunmaya muhtaç çocukları ekleyen Anayasa; Devlete, hepsinin özel olarak korunması amacıyla “gerekli teşkilat ve tesisleri kur(ma) veya kurdur(ma)” (m. 61/son) görevini vermektedir¹⁶. Devletin bu anayasal yükümlülüğü, 2010 Anayasa değişikliği sırasında, eşitlik ilkesini düzenleyen maddeye yapılan ekleme ile pekiştirilmiş bulunuyor (m. 10): “Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.”¹⁷

şekilde tespit edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Avrupa Konseyi çerçevesinde oluşturulan Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesine göre de, korunan kimselerin doğrudan katkıda bulunmaları olanaklıdır.

Sosyal Devlet ilkesi gereğince sağlık hizmetlerinden herkesin faydalanmasının gerçekleştirilebilmesi ve sürdürülebilmesi, sunulan hizmete bazı durumlarda katkı yapılmasını zorunlu kılabilir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinden herkesin yaygın ve eksiksiz olarak faydalanma amacını gerçekleştirmek için sunulan hizmete katkı sağlanmasını öngören kuralın, sosyal devlet ilkesiyle bağdaşmadığı ileri sürülemez” (Bkz: AYMK., 3.4.2007, E. 2005/52, K. 2007/35).

¹⁴ AYM'nin 26.10.1988 günlü, E. 1988/19, K. 1988/33 sayılı Kararı, **Resmi Gazete**, 11.12.1988, **AYMKD**, 24, s. 452. Yüksek Mahkeme aynı kararında, sosyal hukuk devletini “güçsüzleri güçlüler karşısında koruyarak gerçek eşitliği, yani sosyal adaleti ve toplumsal dengeyi sağlamakla yükümlü devlet” şeklinde tanımlamış, “Hukuk devletinin amaç edindiği kişinin korunması, toplumda sosyal güvenliğin ve sosyal adaletin sağlanması yoluyla gerçekleştirilebilmesine” bağlamıştır. Böylece diyor, Yüksek Mahkeme, “sosyal güvenlik, sosyal hukuk devleti içerisinde yer alan ve bu ilkeyi oluşturan temel kavramlardan birisidir. Sosyal güvenlik hukuku alanında oluşturulacak tüm kuralların, öзде bu kavrama uygun olması gerekir” (s. 451).

¹⁵ Bu konuda, “... Anayasa'nın, bireylerin gelecekte karşılaşacağı sosyal riskler karşısında yoksulluğa düşmemeleri için bunlara asgarî ölçülerde bir yaşam düzeyi amaçladığı ve bunu bir hak olarak benimsediği tartışmasızdır. Bu amaç, sosyal sigorta kuruluşlarınca, kendi kuralları çerçevesinde yerine getirilir. Bu kuruluşlar anayasal görevlerini yapabilmek için, önceden gelir (prim) elde etmek ve bu gelirleri finansman yöntemlerine göre değerlendirmek, sonuçta risklerle karşılaşanlara kendi ilkelerine göre dağıtmak ve diğer görevlerini yerine getirmekle yükümlüdür. Sosyal sigorta kuruluşları görev ve yükümlülüklerini yerine getirmek için zorunlu olarak sosyal sigorta hukukunun ilkelerini uygularlar” (AYMK., 2.5.1991, E. 1990/28, K. 1991/11).

¹⁶ Krş. E. 1996/10, K. 1996/40 sy. ve 22.10.1996 günlü AYM kararı. **AYMKD**, Sayı, 33, s. 172.

¹⁷ Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Kanun No. 5982, Kabul Tarihi: 7/5/2010 (Resmi Gazete, 13 Mayıs 2010, Sayı: 27580). Anayada değişikliği üzerine eleştirel bir yaklaşım için bkz.: Kaboğlu, 2010.

Pozitif ayrımcılık ilkesi çerçevesinde yapılan bu düzenleme, “spesifik eşitlik ilkesi”nin Anayasa’ya yazılması anlamına gelmekte olup, yenilik yaratıcı bir hüküm niteliği taşımaktadır.

“İşsizler”, sosyal güvenlik hakları bakımından önemli bir kategori oluşturmaktadırlar. Çünkü sosyal güvenlik hakları, ne yalnız çalışan kişilerle ne de çalışma dönemleriyle sınırlıdır. Ayrıca AYM’nin işaret ettiği gibi “sigortalı olma hak ve yükümlünden kaçınılamaz ve vazgeçilemez. Sözleşmelere sosyal sigorta yardım ve yükümlerini azaltmak veya başkasına devretmek yolunda hükümler konulamaz.”¹⁸ İşsiz kesim (iş bulamayan yada kendi iradesi dışında işini kaybedenler), gelişmiş Batı devletlerinde “işsizlik ödentisi”nden başlayıp bir dizi sosyal güvenlik haklarını kapsayan bir statüden yararlanırlar.

İşsizlik Sigortası Kanunu¹⁹’nun yürürlüğe konması, sosyal güvenlik hakkının yaygınlaştırılması bakımından olumlu bir ilk adım olarak nitelenebilir. Önemli olan bunun uygulamaya geçirilmesidir. Gerçekten, ülkemizde milyonlarca işsiz sosyal güvenlik haklarından yararlanamamaları onların aileleriyle birlikte, “onur içinde yaşama hakkı”na sahip olmadıkları, hatta devlet tarafından hakları çiğnendiği şeklinde yorumlanabilir.

Sağlık hakkının gerçekleşmesi amacıyla, devletin, “sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini” öngören Anayasa’ya göre (m. 56/2), “Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.” (m. 56/son).

AYM’nin 56. maddenin 3. fıkrası vesilesiyle m. 17 ile bağlantılı yorum yapmıştır. Hüküm şöyle: “Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler.”²⁰

¹⁸ AYMK., 21.10.1986, E. 1986/16, K. 1986/25 .

¹⁹ Sosyal Sigortalar Kanunu ve T. C. Emekli Sandığı Kanunu başta olmak üzere bir çok yasada değişiklik yapan ve değişik açılardan eleştirilen İşsizlik Sigortası Kanunu için bkz.: Kanun No: 4447, Kabul Tarihi: 25.5.1999; **Resmî Gazete**, 8.9.1999, Sayı: 23810. Bu Kanununun 50 ve 56. maddeleri kısmen, “Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu” (Kanun No: 5510, Kabul Tarihi: 31/05/2006, **Resmî Gazete**, 16/06/2006, Sayı: 26200) yürürlükten kaldırıldı. Öte yandan, sosyal güvenlik sisteminde reform iddiasıyla hazırlandığı halde, -sosyal güvenlik hakkını gerilemesi nedeniyle- çok eleştirilen 5510 sayılı Kanun da, yürürlüğe girişinden önce AYM tarafından kısmen iptal edildi. (Bkz.: AYMK., 15.12.2006, E. 2006/111, K. 2006/112). AYM, sözkonusu kısmi iptal kararında sosyal haklar konusunda geliştirdiği olumlu çizgiden saparak, sosyal güvenlik hakkı bağlamında sosyal haklarda gözlenen gerilemeyi Anayasa’ya aykırı bulmamıştır.

Öte yandan, TBMM, AYM kararı doğrultusunda yasayı yeniden düzenlemiştir: “Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, Kanun No: 5754, Kabul Tarihi: 17/04/2008, **Resmî Gazete**, 8 Mayıs 2008, Sayı: 26870.

²⁰ “Anayasa’nın 56. maddesinin üçüncü fıkrasında, “Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir. Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir” denilmektedir. Buna göre Devlet, sağlık hizmetlerini yürütürken herkesin bu hizmetten yararlanması amacıyla eşgüdüm sağlayacak genel esasları belirleyecektir. Maddede yer alan Devletin bu görevini kamu ve özel kesimdeki sağlık ve sosyal kurumlardan yararlanarak onları denetleyerek yerine getireceğine ilişkin kural da

Türkiye’de “*çocuk hakları*”nın anayasal dayanağı 61. madde ile birlikte 41. maddedir. Aile temelinde “*çocukların korunması*” için gerekli önlemleri almak ve teşkilatı kurmakla yükümlü olan devlet, “*korunmaya muhtaç çocukların topluma kazandırılması*” için her türlü tedbiri alır.

Türkiye, 2 Eylül 1990 tarihinde yürürlüğe giren “*Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*”yi 1995’te onaylamıştır. Çocuk Haklarına ilişkin BM sözleşmesi, çocuğun “*beşeri varlık*” olarak doğuşundan itibaren bütün insan haklarına ulaşabilmesi ilkesini kabul etmektedir. Daha önemlisi, 2010 değişikliği ile “*çocuk hakları*” öğeleri genişletilmiştir: “Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir.

Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır” (m. 41).²¹

3. Toplu Sosyal Haklar²²

Kolektif sosyal hakların başlıcaları, sendika özgürlüğü, grev hakkı, toplu sözleşme ve yönetime katılma haklarıdır. Bunlar, çalışma koşullarının düzeltilmesi, adil ücret, toplumsal güvenlik vb. somut kazanımların elde edilmesinde vazgeçilmez bir yere sahip olduklarından, “*araç*” hak ve özgürlükler olarak da nitelenir.

a. Sendika Özgürlüğü

Örgütlenmek ve sendikalaşmak,²³ işçi olsun memur olsun bütün çalışanların, “*herkes*”in hakkıdır. İHAS bu hakkı “*herkes*”e tanımıştır. Sadece, “*silahlı kuvvetler, polis*

---

bu görüşü doğrulamakta, tüm sağlık hizmetlerinin sadece Devlet tarafından değil, fakat onun gözetim ve denetimi altında aynı alanda hizmet veren kurum ve kuruluşlarca da görülebileceğini ortaya koymaktadır” (bkz.: AYMK, 15.12.2006, E. 2006/111, K. 2006/112).

Başka bir kararında da AYM, emekli sandığı iştirakçisinin tedavisinin 6 ay ile sınırlandırılması hususunun, devletin Anayasa’nın 56. maddesinin 3. fıkrasından kaynaklanan yükümlülüğüne aykırı olduğuna karar vermiştir.

“Anayasa’nın 56. maddesiyle, Devlete, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak amacıyla sağlık kuruluşlarının hizmetlerini düzenleme, denetleme ve organize etme gibi görevler verilmiştir. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal güvenlik kurumlarını oluşturarak onlardan yararlanarak ve onları denetleyerek yerine getirecektir. Devlet için bir görev, kişiler için de bir hak olan bu amacın gerçekleştirilmesinde, bu hakkı sınırlayıcı, yararlanmayı zorlaştıran ya da zayıflatıcı düzenlemeler 56. maddede yer alan kurallara aykırı düşer.

Bu nedenlerle, EK 14. maddenin (a) bendinin sağlık yardımı bakımından sınırlayıcı düzenleme getiren itiraz konusu ikinci fıkrası, henüz tedavisi süren kişinin yaşama hakkını, hayatını beden ve ruh sağlığı içinde sürdürme hakkının özünü zedelediğinden ve Devletin, kişilerin yaşamını, ruh ve beden sağlığı içinde sürdürmelerini sağlamak amacıyla yerine getirmesini sınırlayıp zorlaştırdığından Anayasa’nın 17. ve 56. maddelerine aykırıdır” (bkz.: AYMK, 16.10.1996, E. 1996/17, K. 1996/38).

²¹ Buna karşılık, Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 19, 27 ve 29. maddelerine konulmuş olan çekincelerin kaldırılması gerektiği yönünde madde gerekçesinde herhangi bir belirleme yapılmış değildir.

²² Toplu sosyal haklar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz.: Kaboğlu, 1989: 241 vd.

²³ “Demokratik düzenlerde sendikaların ereği, 624 sayılı Kanunun 1. maddesinde de belirtildiği gibi, mensuplarının (Ortak meslekî, kültürel, sosyal ve iktisadî hak ve menfaatlerini korumak, özellikle, meslekî gelişmeyi ve aralarındaki yardımlaşmayı sağlamak) diye tanımlanabilir. Buna göre 624 sayılı Kanunun 14. maddesinin

ve devlet yönetiminde görev yapanların”ın bu hakları kullanmalarına “*meşru sınırlamalar*” konabileceğini kabul etmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (UÇÖ) Sendika Özgürlüğü ve Sendika Hakkının Korunması Sözleşmesi de sendikalaşma konusunda, “*hiçbir biçimde ayırım gözetmeme, önceden izin almama ve kendi seçtikleri örgütleri kurma*” şeklinde uluslararası ölçüleri koymuştur.

Çağdaş Anayasalar da, sendika özgürlüğünün öznelerini, “herkes” ya da en azından “çalışanlar” biçiminde belirleyerek, hem işçilere hem de kamu görevlilerine bu hakkı tanımaktadırlar. Sendikal özgürlüğün hukuksal rejimi üzerine genel eğilim, sınırlama konusunda, özgürlüklerin tabi olduğu rejimin bu alana da uygulanarak özgül kayıtlamalara gidilmemesi yönündedir. Sendikaların işlevi, demokratik rejim çerçevesinde siyasal çoğulculuk bağlamında düşünüldüğünden, dolaylı siyaset onlara yasaklanmıştır.²⁴

Türkiye’de 1982 Anayasası, yalnızca “işçi”lerin sendikal hak ve özgürlükleri tanınip düzenlenmekteydi. İşçi sendikaları, 1982 Anayasası’nın 51 ve 52. maddeleri ışığında Sendikalar Kanunu²⁵ hükümleri çerçevesinde kurulup faaliyet göstermekteydi. Serbest kuruluş ilkesi öngörüldüğü halde sendikalar, bireysel ve kolektif sendika özgürlüğü yönlerinden birçok sınırlama ve yasaklamalara bağlı kılınmıştı.

1995 değişikliği ile Anayasa’nın, sendikaların dolaylı da olsa siyasal etkinliklerde bulunmalarını önleyen ve dayanışma yasakları öngören 52. maddesi yürürlükten kaldırıldı. Bu çerçevede Sendikalar Kanunu’nda yapılan değişiklikle²⁶ sendika özgürlüğü ile bağdaşmayan hükümler kısmen ayıklandı.

1961 Anayasası sendika kurma hakkını, işçileri ve memurları kapsamına alacak biçimde “çalışanlar” a genel olarak bahşetmişti.²⁷ 1971 Anayasa değişikliğiyle, “çalışanlar” yerine, “işçiler” sözcüğü konduğundan, sendikal aşma hakkı işçi sınıfı ile sınırlandırılmış oldu. Bu yaklaşım tarzı, 1982 Anayasasında sürdürüldü: “İşçiler ve işverenler,....” (m. 51).

2001 Anayasa değişikliği ile, sendika kurma hakkını düzenleyen madde 51 iyileştirildi ve “işçiler” yerine “çalışanlar” denilerek, 1961 düzenlemesine dönülmüş oldu.

İ bendinde yer alan (Devlet personeli hukuku, kamu hizmeti görevlilerine ilişkin mevzuat ve bunların uygulanış biçimleri) konularının, sendikaların çalışmalarında önde gelen en büyük hedefi oluşturduğu meydandadır. Bu hedef çevresindeki çalışmaların, kamuoyunda ve idare edenler üzerinde yapacağı etki bakımından verimli ve yararlı olabilmesi için, kimi durumlarda, açık hava toplantıları, gösteri yürüyüşleri gibi, dört duvar dışında yapılmasının gerekli olabileceğinde de kuşku yoktur. Şu halde bu biçimdeki çalışmaların kamu hizmetine de zarar vermeyecek bir biçimde düzenlenmesi gerekirken büsbütün yasaklama yolunun tutulmasının, Anayasa’nın 46. maddesindeki sendika kurma hakkının özünü zedeliyeceği ortadadır” (AYMK., 11.11.1969, E. 1969/27, K. 1969/64).

²⁴ Örnek olarak bkz. Portekiz Anayasası (m. 56), Romanya Anayasası (m. 37) ve Polonya Anayasası (m. 84-85).

²⁵ Sendikalar Kanunu, Sayı: 2821, Kabul Tarihi: 5.5.1983, **Resmi Gazete**, 7.5.1983, Sayı: 18040.

²⁶ Kanun No: 4277, Kabul Tarihi: 26.6.1997, **Resmi Gazete**, 28.6.1997, Sayı: 23033.

²⁷ AYM 1961 Anayasası döneminde verdiği bir kararında: “Görülüyor ki (Çalışanlar) deyimini Anayasa’da, soyut bir deyim olarak değil, sendika özgürlüğü ile ilgili olarak kullanılmıştır. Bundan ötürü (Çalışanlar) deyimini, Anayasa’daki yerini göz önünde tutarak, sendika özgürlüğünden batı demokrasilerinde ne anlaşılıyorsa öyle anlayarak, yorumlamak gerekir” (Bkz. AYMK., 26-27.9.1967, E. 1963/336, K. 1967/29).

Buna karşılık, 1995 değişiklikleriyle kendilerine “toplular görüşme” olanağı tanınmış olan kamu görevlileri sendikaları, 2001 değişiklikleri sırasında da toplular iş sözleşmesi (m. 53) ve grev hakkı (m. 54) dışında tutuldu.

b. Grev Hakkı

İşçilerle sınırlı tutulan grev hakkı, 1982 Anayasası (m. 54) ve Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu (TİSGLK) hükümleri tarafından fazla kısıtlanmıştır. Bir kez grev hakkı, “*toplular iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyumsuzluk çıkması hali*” ile sınırlandırılmıştır. “*Hak grevi*” anayasal güvenceye alınmadığı gibi, siyasal grev, genel grev, dayanışma grevi, işi yavaşlatma, verimi düşürme gibi eylemler de yasaklanmıştır. Sonra, grev yasağına tabi işler ve işyerleri, çok geniş tutulmuştur. Grev yapılabilecek yer ve durumlarda da greve katılması yasaklanan işçi kesimi büyük sayılara ulaşmaktadır. Alanı son derece daraltılan grev hakkının uygulanmasında en büyük engelleme,²⁸ grevleri erteleme ve Yüksek Hakem Kurulu’na başvurma yetkilerinin kullanılmasıyla, Yürütme organından gelmektedir (TİSGLK, m. 33, 34).

2010 Anayasa değişikliği sırasında 54. maddenin, grev sırasında neden olunan zarardan sendika sorumluluğunu öngören 3. fıkrası ile, “Siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz” şeklindeki 7. fıkra yürürlükten kaldırıldı. Buna karşılık, aynı maddenin birinci fıkrasına dokunulmadığı için, grev hakkı, “menfaat grevi” ile sınırlı bulunmaktadır.

Kamu görevlilerinin tümüyle grev hakkından yoksun kılınması, demokratik rejimle bağdaşmamaktadır.²⁹ 2010 Anayasa değişikliği, kamu görevlilerine toplular sözleşme hakkı tanımakla yetinip, grev hakkı konusunda sessiz kalmıştır.

c. Toplu Sözleşme Hakkı

1982 Anayasası’na göre toplular iş sözleşmesi, işçi ve işverenlerin “*karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenleme*” amacına bağlandığından, toplular sözleşme hakkının sosyal yanı, çalışanların lehine olma özelliğini azaltmıştır. Toplu sözleşme alanını doğrudan doğruya daraltan hükümlere gelince; öncelikle, aynı işyerinde aynı dönemde birden fazla toplular sözleşme yapılması yasaklanmıştır (m. 53).

1995 Anayasa değişikliğiyle kamu görevlilerine yasal düzenleme kaydıyla İdareyle amaçları doğrultusunda toplular görüşme olanağı tanınmıştır. Yapacakları “*toplular görüşme*

²⁸ Anayasa Mahkemesi de grev hakkını 1961 Anayasası döneminde bile dar yorumlamaktaydı: “Bir devletin sosyal devlet olması demek, çalışanların işverenlere her istediklerini yaptırabilmelerinin sağlanması demek değildir; nitekim, işverenler de işçilere her istediklerini yaptırılmazlar. Sosyal sorunlardan en önemlisi, işçilerin çıkarları ile işverenlerin çıkarları arasında adalete uygun bir bağdaştırma ve uzlaştırma yolunun bulunabilmesidir. Bu ise, bir yana çıkarlarını koruması için bir takım etkili haklar tanıyıp öbür yanı kendi çıkarlarını koruması için bu türlü haklardan yoksun bırakmakla sağlanamaz. Sosyal ilkelere bağlı devlet, ne çalışanların çalıştırılanları ne de çalıştırılanların çalışanları ezecek durumda olmasına yer bırakmayan devlet demektir” (Bkz.: AYMK., 19.10.1967, E. 1963/337, K. 1967/31).

²⁹ Oysa, çağdaş anayasalar, kamu görevlilerine grev hakkını tanımaktadır. Anayasalarda grev hakkı konusunda bkz.: Kaboğlu, 2000a: 55-58.

sonunda anlaşmaya varılırsa düzenlenecek mutabakat metni taraflarca imzalanır. Bu mutabakat metni, uygun idari veya kanuni düzenlemenin yapılabilmesi için Bakanlar Kurulu'nun takdirine sunulur. Toplu görüşme sonunda mutabakat metni imzalanmamışsa anlaşma ve anlaşmazlık noktaları da taraflarca imzalanacak bir tutanakla Bakanlar Kurulu'nun takdirine sunulur” (m. 53/2). Buna karşılık, “Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usuller kanunla düzenlenir” (fıkra 2/ son cümle) şeklindeki amir hükmün gereği, yasama ihmali nedeniyle yerine getirilmemiştir. Bu, Anayasa’ya aykırı bir tutum oluşturmaktaydı.³⁰ Bu nedenle, kamu görevlileri Anayasal hükmün doğrudan uygulanmasıyla toplu görüşme yapabilecekleri görüşü savunuldu (Kaboğlu, 2001: 121). Bu konuda, kamu kesiminde çalışan işçilerin, kamu otoriteleriyle toplu sözleşmelerinde uygulanan hükümlerin kamu görevlilerine de uygulanabileceği görüşü de savunulurken, İHAM kararlarına da yollama yapılıyordu.³¹ Nihayet, Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu 2001’de yürürlüğe kondu.³²

Kamu görevlilerine toplu sözleşme hakkı, nihayet 2010 değişikliği sırasında tanındı: “Memurlar ve diğer kamu görevlileri, toplu sözleşme yapma hakkına sahiptirler” (m. 53/III).

Doğrudan anayasal tanıma önemli olmakla birlikte, hakkın kullanımına ilişkin düzenleme, üç açıdan sorunludur:

- Toplu sözleşme yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde taraflar, Kamu Görevlileri Hakem Kurulu’na başvurabilirler. Kurul kararı kesin olup, toplu sözleşme hükmündedir.
- Toplu sözleşme hakkının kullanılması, büyük ölçüde kanuna bırakılmaktadır.
- Toplu sözleşme hakkı, İHAM kararıyla tescil edildiği halde (Demir / Baykara), bu hakkı düzenleyen madde gerekçesinde buna referans yapılmamaktadır.
- Grev hakkından söz edilmemektedir.

II. GÜVENCE VE SINIRLAR: HANGİSİ BASKIN?

Burada, sosyal haklar güvenceleri ve sınırları, Anayasa’nın öngördüğü genel rejim ışığında ele alınacak.

1982 Anayasası m. 41-65 arasında yer alan sosyal hakların güvenceleri olduğu kadar sınırları da sadece bu bölüm ele alınarak anlaşılabilir. Bu bölümde tanınmış olan sosyal hakların ilgili maddelerinde yer alan güvence ve kayıtlama ölçütlerine önceki bölümde değinildi. Bu başlık ise, çoğunlukla bölüm dışı anayasal hükümler ışığında oluşturuldu. Bunların baş-

³⁰ İhmal yoluyla Anayasa’ya aykırılık yolunun bizde tanınmamış olması nedeniyle, AYM’nce gidilmemektedir. Anayasa’ya aykırılık bildirim, Parlamento’yu yasayı çıkarmaya. Hükümeti de söz konusu olanağın uygulamaya geçirilmesine zorlayabilirdi. Parlamento’nun hareketsiz kalması sonucu ortaya çıkan Anayasa’ya aykırılıkların giderilmesi için ihmal yoluyla Anayasa’ya aykırılık denetiminin öngörülmesi gerekir (Bu konuda bkz. Kaboğlu, 2007: 112 vd).

³¹ Kamu görevlileri, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi’nin geliştirdiği “olumlu yükümlülükler” ilkesinden de yararlanarak, bu konuda İHAM’a başvurma koşullarını yaratabilirler.

³² 4688 sayılı Kanun, **Resmi Gazete**, 02.07.2001, Sayı: 24460.

lıcaları, genel anlamda m. 13, m. 40, m. 65, m. 90 ve m. 91'dir. Biraz spesifik anlamda ise, şu maddelerdir: 53, 125, 148 ve 166. Belirtilen maddeler, güvence ve sınırlama şeklinde iki ayrı kategori oluşturmaz ise de, baskın özelliklerine göre, sınırlama veya güvence ölçütü tarafına konabilir. Bu nedenle, değinilen maddeleri “ölçütler”, “kurumlar” ve “usuller” açısından ele almak işlevsel olabilir.

1. Hangi Ölçütler?

Ölçütler, yukarıda sıralanan maddelerin hangi güvence ve sınırlama kurallarını içerdikleri sorunuyla ilgilidir.

a. Ölçülülük – Hakkın Özünü – Demokratik Toplum Düzeni

Temel hak ve özgürlüklerin, yalnızca Anayasa'da belirtilen nedenlerle yasa ile sınırlandırılması, bunların Anayasa'nın sözüne ve özüne, hakkın özüne, ölçülülük ilkesine ve demokratik toplum düzenininin gereklerine aykırı olamaması, “sosyal haklar” için de geçerli güvence ölçütleridir (m. 13).

Bununla birlikte, m. 91'de “sosyal haklar” açısından yapılan sapma, m. 13'e de aykırılık oluşturmaktadır. Nedir sapma? Sosyal hakların, -dolaylı bir anlatım yoluyla da olsa- Kanun Hükmünde Kararnameler ile düzenlenebilmesi,³³ diğer anayasal hak ve özgürlüklere göre, daha az güvenceli bir statüye indirildiği anlamına gelmektedir.³⁴

b. “Mali Kaynakların Yeterliliği Ölçüsü”

Sosyal haklar, devlet tarafından “*ancak iktisadi gelişme ve mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirilir*” (m. 53). 1961 Anayasası, bu kaydı, “Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırı” kenar başlığını taşıyan ve “sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler” bölümünün sonunda yer alan maddesine koymuştu.

1961 Anayasası döneminde, kayıtlama özelliği çok tartışılan bu maddenin etkisi, bölümde yer alan hak ve özgürlükler, iki kategoriye ayrılarak incelenmekte idi: “kaynakların yeterliliği” kaydı, olsa olsa, büyük harcama ve yatırımları gerekli kılan sosyal haklar açısından söz konusu olabilirdi; yoksa, sendika özgürlüğü ve grev hakkı gibi devlet edimini gerekli kılmayan sosyal haklar açısından böyle bir kaydın geçerliliği savunulamazdı.

Benzer kayıt, 1982 Anayasasında, sistematik olarak aynı şekilde, yani ilgili bölümün son ve çerçeve maddesi olarak yazıldı; ancak, içerik olarak, sosyal haklar aleyhine bir düzenleme şeklinde: Devletin sosyal haklara ilişkin ödevlerini yerine getirmesi, bu kez, “*ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek, mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsü*”ne bağlandı.

³³ Buna karşılık, “Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleri ile dördüncü bölümünde yer alan siyasi haklar ve ödevler kanun hükmünde kararnamele düzenlenemez.” (m. 90/I).

³⁴ Mülkiyet hakkına ilişkin düzenleme, sadece güvence farklılaşmasını değil, asli Kurucu iktidarın ideolojik tercihini de açıkça yansıtmaktadır. 1961 Anayasasında “sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler” bölümünde düzenlenen mülkiyet hakkı (m. 36), 1982 Anayasasında, madde içeriği aynen korunarak “Kişinin Hakları ve Ödevleri” bölümü içerisinde düzenlendi (m. 35). Mülkiyet hakkı, iktisadi niteliği ağır basan bir hak olarak böylece sosyal haklar kategorisine göre daha güvenceli bir anayasal statüye kavuşturulmuş oldu.

Öte yandan, - birçok sınırlama ve yasaklar eşliğinde- sosyal haklar alanının daraltılmış olması da, 1982 Anayasasının sosyal haklara mesafeli yaklaşımını ortaya koymaktadır.

2001 Anayasa değişikliği sırasında, “ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek” kaydı yerine, “*bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek*” kaydının konmuş olması, kısmi bir iyileştirme sayılabilir. Bununla birlikte, böyle bir iyileştirme, Anayasa Mahkemesi kararlarına henüz yansımış değildir. Anayasa Mahkemesi, özelleştirmeye ilişkin yasal düzenlemelerde, siyasal iktidarların tercihlerini sınırlama yönünde kararlar vermiş ise de, sosyal haklar üzerine yeterli açılımı yapamadı. Oysa, 65. maddenin “sosyal devlet”in gerekleri ışığında yorumu yoluyla, “sosyal hakların yargı önünde talep edilebilir”liğine katkıda bulunabilirdi.

c. Uluslararası İnsan Hakları Antlaşmaları

“İnsan bölünmez bir kişiliğe sahiptir. Onun yaşama hakkı, sadece teröriste ve yargısız infaz risklerine karşı güvenliğe olduğu bir toplumsal düzeni gerekli kılmaz. Geçimini sağlayabilmesi ... (de) gerekir.” (UNESCO, 1985: 63).

“Devletin insan haklarını ihlal biçimlerinden biri, nüfusunun çok büyük bir kısmının fakir bırakmak, hatta sefaletle terk etmektir (...).” (Robert / Duffar, 1988: 2).

Sefalet ve bunun sonucu olan toplumsal dışlanma, insan onurunu zedeleyeceğinden, insan haklarının ihlalidir. Böyle bir ihlalin önüne geçmenin ön koşulu, yeterli bir yaşam düzeyine sahip olma hakkıdır. Elverişli bir konut hakkı, tıbbi bakım ve iş (çalışma), bu hakkın bileşimleridir.

Sosyal hakların önemli bir kısmı, toplumun güçsüz kesimlerinin insan onuruna yaraşır bir yaşam sürdürebilmeleri için devletin önlemler alması ya da doğrudan edimlerde bulunması şeklinde “*olumlu yükümlülükler*”i yerine getirmesiyle gerçekleşir. Bu bakımdan sosyal haklar, sosyal devlet bağlamında toplumsal eşitlik amacına yönelmiş haklar olarak tanımlanabilir.³⁵

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, Üye Devletlere, iç uygulamalarında ve mevzuatında şu hakkı tanımaya davet eden bir tavsiye kararı kabul etti:³⁶ aşırı fakir durumda bulunan kişilerin -en azından beslenme, giyim, barınma ve temel tıbbi hizmetler gibi- ilksel maddi ve beşeri gereksinimlerini karşılama. Burada, bireysel, evrensel ve dava edilebilir bir hak söz konusudur. Tavsiye kararı, bir Devlette yaşayan her birey için böyle bir hakkın tanınması, hukuka dayalı bir Devlette diğer temel hakların kullanılmasının bir koşulu ve vazgeçilmez bir öğedir.

³⁵ Nitekim Anayasa Mahkemesi de çeşitli kararlarında insan onuru kavramı ve sosyal hukuk devleti arasında bir bağ olduğunu vurgulamaktadır: “...sosyal hukuk devleti, insan haklarına saygılı, kişi hak ve özgürlükleriyle kamu yararı arasında adil bir denge kurabilen, çalışma hayatının kararlılık içinde gelişmesi için sosyal ve ekonomik önlemler alarak çalışanlarını koruyan, onların insan onuruna uygun hayat sürdürmelerini sağlayan, sosyal güvenlik hakkını yaşama geçirebilen, güçsüzlere güçlülere karşı koruyarak sosyal adaleti ve toplumsal dengeleri gözetilen devlettir” (bkz.: AYMK., 18.12.2008, E. 2005/2, K. 2008/181; Benzer yöndeki başka kararlar için bkz.: AYMK., 31.10.2008, E. 2007/64, K. 2008/154; AYMK., 26.10.1988, E. 1988/19, K. 1988/33).

³⁶ Recommandation no R (2000) 3, (adoptée par le Comité des ministres le 19 janvier 2000, de la 694 rénnion des délégués du ministres).

Avrupa Sosyal Şartı, gözden geçirilerek “Revize Avrupa Sosyal Şartı” adı altında yeniden yürürlüğe konuldu ve Türkiye tarafından onaylandı. Öte yandan Türkiye “ikiz paktlar” adı verilen BM Sözleşmeleri’ni gecikmeli olarak da onayladı.

Bu tür gözlemler ile Türkiye’deki anayasal gelişmeler arasındaki doğrudan bağlantı görmezlikten gelinemez:

2004 değişikliği ile Anayasa m. 90’a eklenen şu cümle, insan hakları alanında uluslararasılaşma sürecine ivme kazandırdı: “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.”

Bu öncelik, Türkiye’de İnsan hakları alanında Avrupa ve BM belgelerinin doğrudan uygulanması bakımından kayda değer bir adıma işaret eder. Örnek olarak belirtelim:

“*Avrupa Sosyal Şartı*”³⁷, Avrupa Konseyi çerçevesinde kabul edilen en önemli İH belgelerinden biri olup, İHAS’ın sosyal haklar alanındaki karşılığını oluşturmakta ve onaylayan devletleri hukuken bağlayıcı niteliği bulunmaktadır. Şart’ın öngördüğü başlıca haklar şunlardır:

Çalışma hakkı, adil çalışma koşulları hakkı, güvenli ve sağlıklı çalışma koşullarına sahip olma hakkı, adil bir ücret hakkı, örgütlenme hakkı, toplu pazarlık hakkı, çocukların ve gençlerin korunma hakkı, çalışan kadınların korunma hakkı, mesleğe yönelme hakkı, mesleki eğitim hakkı, sağlığın korunması hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlık ve sosyal yardım hakkı, sosyal refah hizmetlerinden yararlanma hakkı ...

Ne var ki Türkiye, adil çalışma koşulları, iş güvenliği ve işçi sağlığı, adil ücret, sendika, toplu pazarlık ve kadın işçilerin korunması hakların korunmasına ilişkin maddelere çekince koymuştur.³⁸

Türkiye, “Revize edilmiş Avrupa Sosyal Şartı”nı da onayladı.³⁹

Türkiye, “ikiz paktlar” olarak anılan BM Sözleşmelerini onayladı.⁴⁰ Bütün bu gelişmelere karşın, Türkiye, sosyal haklar alanında gerek Avrupa gerekse Uluslararası Çalışma Örgütü ve BM belgelerini onaylama ve iç hukukunu bunların gereklerine uyarlama konusunda “direnc” göstermektedir.⁴¹

³⁷ 18.10.1961’de Torino’da imzalanan ve 26.02.1965’te yürürlüğe giren Avrupa Sosyal Şartı’nın, Türkiye tarafından 16.06.1989 tarih ve 3581 sayılı kanunla onaylanması uygun bulundu (Resmi Gazete, 14 Ekim 1989, Sayı: 20312, s. 1-14).

³⁸ Avrupa Sosyal Şartı’nda tanınan haklar yönünden Türkiye’nin durumu için bkz.: Gülmez, 1993.

³⁹ Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı, 1996’da kabul edilmiş ve 1999’da yürürlüğe girmiştir. Şartı Türkiye onayladı: 27/09/2006 tarihli ve 5547 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan ekli “Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı”, 9 Nisan 2007 tarihli ve 26488 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

⁴⁰ BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, **Resmi Gazete**, 11 Ağustos 2003, Sayı: 25196.

⁴¹ Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz.: “*Anayasal Sosyal Haklar ve Avrupa Sosyal Şartı*”, Marmara Üniversitesi Haydarpaşa Yerleşkesi, Uluslararası Toplantı (bildiri metinleri Türkçe ve Fransızca olarak yayım aşamasında).

2. Hangi Kurumlar?

Anayasa’da sosyal haklarla doğrudan ilgili iki Kurul, 2010 değişikliği ile öngörüldü.

a. Kamu Görevlileri Hakem Kurulu (KGHK)

KGHK, toplu sözleşme yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde tarafların başvurabilecekleri Kurul olup, kararları kesindir ve toplu sözleşme hükmündedir.

KGHK’nun teşkili, çalışma usul ve esasları ile diğer hususlar kanunla düzenlenir (m. 53/3,4,5).

Bu düzenleme biçimiyle, KGHK, toplu sözleşme hakkının kullanılmasında güvence olmaktan çok, “frenleme ve tıkama” görevini ifa edecek bir organ izlenimi yaratmaktadır. Yasal düzenleme şekli, KGHK’nın Hükümet karşısında ne ölçüde “özerk bir oluşuma sahip” olabileceği konusunda fikir verecektir.

b. Ekonomik ve Sosyal Konsey (ESK)

“Ekonomik ve sosyal politikaların oluşturulmasında hükümete istişari nitelikte görüş bildirmek amacıyla Ekonomik ve Sosyal Konsey kurulur. Ekonomik ve Sosyal Konseyin kuruluş ve işleyişi kanunla düzenlenir” (m. 166’ya eklenen fıkra).

ESK’nın sosyal haklara katkısı, yapılacak yasal düzenleme ile bu kurulun hükümetin belirleyeceği ve uygulamaya koyacağı politikaları meşrulaştırma aracı mı olacağı yoksa, sosyal politikaların geliştirmesine katkıda bulunmaya elverişli olup olmadığı noktasında değerlendirilmelidir.

3. Hangi Usuller?

1982 Anayasasında mevcut olan veya 2010 değişiklikleriyle öngörülen usule ilişkin kurallar, sosyal haklar açısından ne ölçüde geçerlidir? Burada sadece üç başvuru yoluna değinilecek: İnsan haklarının korunması (m. 40), İdare’nin yargısal denetimi (m. 125) ve Anayasa Mahkemesi (AYM)’ne doğrudan başvuru (m. 148).

a. Bireysel Başvuru Hakkı (BBH)

AYM önünde bireysel başvuru hakkının tanınması yönünde yıllardan beri yapılan çalışma ve öneriler, 2010 değişiklikleriyle “anayasal tanıma” ile sonuçlandı (m. 148). Ne var ki, BBH, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamı” ile sınırlı tutuldu. Bunun anlamı şudur: sosyal haklar, ilke olarak, AYM önünde bireysel başvurunun konusu olamayacaktır.

Kuşkusuz bu konuda İHAM, Sözleşme’yi belli sosyal hakları güvence altına alma yönünde elden geldiğince esnek yorumlamaktadır. Demir / Baykara kararı⁴² bunun tipik bir örneğidir. Burada sorun, AYM’nin yeni yapısının, İHAM’ın yorum yöntemini ne ölçüde içselleştireceği noktasında değerlendirilmelidir. Bu konuda, AYM üyelerinin niteliği ağır basacaktır. Başka bir deyişle, AYM’ye uluslararası düzeyde İnsan hakları uzmanlarının

⁴² Bkz.: İHAM Kararı, Büyük Daire, 12 Kasım 2008. Büyük Daire’nin bu kararı ve İHAM’ın başka kararları konusunda ayrıntılı bir inceleme ve değerlendirme için bkz.: Gülmez, 2010: 9-50.

devşirilebilmesi ölçüsünde BBH, sosyal hakların kısmen de olsa iyileştirilmesine katkıda bulunabilir. Ne var ki, ilk seçim ve atamalar, AYM'nin yeni döneminde nitelikte düşüş olacağı endişesini haklı çıkaracak işaretleri vermektedir.

b. “Yerindelik Denetim Yasağı” ve Sosyal Haklar

2010 Anayasa değişikliği ile İdarenin yargısal denetimine getirilen “yerindelik denetim yasağı” (m.125), sosyal hakların yargısal güvencelerini -doğrudan veya dolaylı biçimde- azaltıcı etkiler doğurabilir. Özelleştirmeye ilişkin kararlar, sosyal hakları doğrudan etkileyebilecektir. Tekel işçilerinin mağduriyeti ve aylar süren mücadelesi, özelleştirme sürecinde çalışanların iş güvencelerinin dikkate alınmadığını göstermektedir.

c. “Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması” ve Sosyal Haklar

“Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlal edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkanının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir” (m. 40/I).

Başvurulacak kanun yolları ve mercileri gösterme yükümlülüğü de devlete aittir (...)

Her ne kadar m. 40, kişi hürriyetleri başlıklı bölümün son maddesi olarak düzenlenmiş olsa da, “Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetler” kaydı, “sosyal hakları” da kapsamına alır. Ne var ki, bu madde, “kişinin hakları” konusunda bile pek işlerlik kazanamadı (Kaboğlu, 2006).

III. SOSYAL DEVLET “DEĞİŞMEZLİK” İLKESİNDEN YARARLANMALI MI?

Türkiye Cumhuriyeti'nin “Sosyal Devlet” niteliği yönünden “dört anayasal dönem” ayrımı yapılabilir: 1961-1970; 1970-1980; 1982-2008; 2008 ve sonrası.

Şöyle:

1) Sosyal devlet, Cumhuriyet'in nitelikleri arasında yer almaktadır; ama “değiştirilemez madde” kapsamı dışında tutulmaktadır (1961 Anayasası). Uygulamada, “sağlık hizmetlerinin sosyalizasyonu” dahil, sosyal haklarla ilgili Anayasa hükümlerinin uygulamaya konması yönünden önemli atılımlar yapıldı.

2) Sosyal devlet, AYM kararı ile,⁴³ “değişmezlik bloku”na dahil edildi (1970). Ne var ki, 1970'li yıllarda tanık olunan çok yönlü istikrarsızlık dönemi, sosyal hakları da olumsuz yönde etkilediğinden, “değişmezlik hükmü”nün yasalara yansımaları göreceli kaldı.

3) Sosyal devlet, 1982 Anayasası ile bu kez “asli kurucu iktidar” tarafından doğrudan “değiştirilemez hükümler bloku”na dahil edildi. Ama, “sosyal devlet”in “sosyal hakları gerçekleştirilmesi için gerekli normatif yükümlülük gevşetildi (m. 5/2). Sosyal haklar alanı daraltıldı; genel olarak özgürlükler ve haklar güvencesi azaltıldı (m. 13), sosyal hakları sınırlama ölçütleri, 1961 Anayasasına göre daha da belirsiz hale getirildi (m. 65).

4) Sosyal devlet, AYM kararı ile,⁴⁴ “dolaylı olarak” da değişmezlik yelpazesine dahil

⁴³ AYMK, 1970/1, K. 1970/31, Karar Tarihi: 16.06.1970; **AYMKD**, Sayı: 8.

⁴⁴ AYMK, E. 2008/16, K. 2008/116, Karar Tarihi: 06.06.2008; **Resmi Gazete**, 22.10.2008, Sayı: 27032.

edildi (2008). Bununla birlikte, sosyal devletin pekiştirilmesi ve derinleştirilmesi yerine, “sadaka devleti” nitelemesi ile eleştiriler alan “yardımlar zinciri”nin yaygınlaşmasına tanık olundu. Oysa bu dönemde, başta Başbakan olmak üzere siyasal şahsiyetler, “sosyal devlet”in Cumhuriyet’in dayanakları arasında yer aldığını nitelemekten geri durmadılar.

Bu gelişmeler ışığında şu soru tartışılmaya değer: “Sosyal devlet”, “değiştirilemez maddeler” arasında tutularak, bunu politikacıların sığındıkları bir anayasal araç olarak sürdürmek mi, yoksa, bu özellikten çıkarılarak, siyasal partiler arasında farklılaşmaya olanak tanıyarak, bunu benimseyen partilerin seçmenler önünde daha inandırıcı programlar öne sürmelerini sağlamak mı? (Kaboğlu, 2009).

SONUÇ: HAKLARI BÜTÜN OLARAK DEĞERLENDİRMEK GEREKİR

1982 Anayasası, tanıdığı ve düzenlediği hak ve özgürlükler arasında statü farkı öngörmekte, sosyal hakları, “ikincil hak” kategorisi olarak düzenleme konusu yapmaktadır. Bu durum, Asli Kurucu İktidarın iktisadi ve sosyal politikalara ilişkin tercihini yansıtsa da, sorun bununla sınırlı olmayıp, anayasal hak ve özgürlüklere ilişkin “sistemik sorun” da kendini göstermektedir. Nitekim, Anayasa’da 1987’de başlayan ve 2010’a kadar devam eden değişiklikler, gerek genel anlamda gerekse sosyal haklara ilişkin olarak kısmi iyileştirmeler yapmış olsa da, anayasal teknik ve sistemik bakımdan ciddi sorunlar devam etmektedir.

Özellikle, İnsan haklarının bölünmez bir bütün oluşturduğu yönünde BM belgeleriyle ortaya konan ilkeler, Anayasa’nın yeniden yazımında gözönüne alınmalı; ayrıca, Avrupa Konseyi nezdinde gerçekleştirilen İnsan hakları çalışmaları da bu konuda asgari çerçeve oluşturmalıdır.⁴⁵ Unutulmamalıdır ki, “insan onuru”, ancak sosyal hakların güvence alınması yoluyla temellendirilebilir.⁴⁶

KAYNAKÇA

- Balkır, Z. Gönül, (2009), **Türk Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması**, Kocaeli: KOÜHF Yayını.
- Bulut, Nihat, (2009), **Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar**, İstanbul: XII Levha Yayını.
- DİSK, (2009), **Özgürlükçü – Eşitlikçi – Demokratik ve Sosyal Yeni Bir Anayasa İçin Temel İlkeler (Anayasa Raporu)** (2009), İstanbul: DİSK Yayını.
- Gülmez, Mesut, (Yay. Haz.), (1993), **Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye Kolokyumu (Bildiriler ve Tartışmalar)**, Ankara: TODAİE Yayını.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. “Anayasal Sosyal Haklar ve Avrupa Sosyal Şartı”, adı geçen uluslararası toplantı metinleri.

⁴⁶ Yeni anayasada sosyal hakların nasıl düzenlenmesi gerektiği üzerine ayrıntılı bir kolektif çalışma için bkz.: DİSK, 2009.

- Gülmez, Mesut, (2001), “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar” (Tartışma bildirisi), **Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı**, 9-13 Ocak 2001, Türkiye Barolar Birliği Yayını, Ankara, 2001, s. 140-148.
- Gülmez, Mesut, (2010), “Sendikal Hakların Bölünmezliği: Toplu Sözleşmesiz ve Grevsiz Sendika Hakkı Özünden Yoksundur”, **Çalışma ve Toplum**, 2010/3, 26, s. 9-50
- Kaboğlu, İbrahim Ö., (1989), **Kolektif Özgürlükler**, Diyarbakır: DÜHF Yayınları.
- Kaboğlu, İbrahim Ö., (2000), **Anayasa ve Toplum**, Ankara: İmge Kitabevi Yayını.
- Kaboğlu, İbrahim Ö., (2007), **Anayasa Yargısı**, Güncelleştirilmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayını.
- Kaboğlu, İbrahim Ö., “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar” (Bildiri), (2001), **Uluslararası Anayasa Hukuku Kurultayı**, 9-13 Ocak 2001, Türkiye Barolar Birliği Yayını, Ankara, 2001, s. 101-139.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. “Rastlayamadım, ‘saklı’ çünkü”, (2006), **BirGün**, 20.12.2006.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. “Sosyal Devlet, Değişmezlikten Kurtarılmalı...”, (2009), **BirGün**, 19.02.2009.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. **Değişiklikler Işığında 1982 Anayasası, Halk Neyi Oylayacak?**, (2010), Ankara: İmge Kitabevi Yayını.
- Lambert, P., (2000), “Le droit de l’homme à un niveau de vie suffisant”, **Revue Trimestrielle des Droits de l’homme**, No: 44, Octobre 2000.
- Robert / Duffar, (1988), **Libertés Publiques et droits de l’homme**, Paris: Montchrestien.
- Tanör, Bülent, (1978), **Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar**, İstanbul: May Yayınları, 1. Basım.
- UNESCO, (1985), **Enseignement des droits de l’homme**, Vol. IV.